

Recenze / Reviews

František Šmahel, Diví lidé (v imaginaci) pozdního středověku

Wild Men (in the imagination) of the late Middle Ages

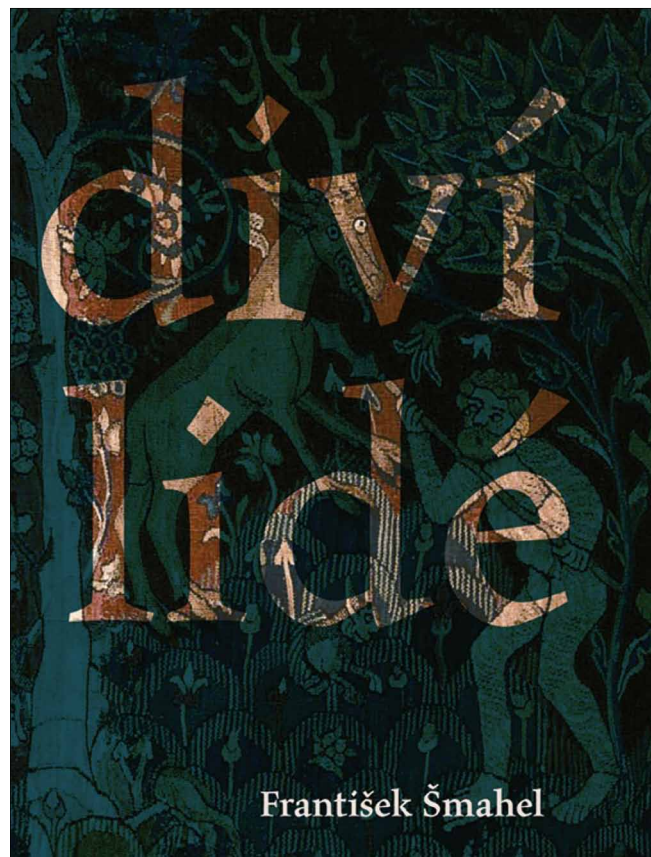
BARBORA PŮTOVÁ

Ústav etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Celetná 20, 110 00 Praha 1

Imaginaci a fantazii středověkého člověka obohacoval svět nadpřirozených a mimořádných událostí, věcí, jevů a zejména bytostí. Středověký člověk byl vnímavý k úkazům, divům, znamením nebo snům, jež dokázal promítnout do každodennosti. Různé podoby krásných i ošklivých, skutečných i neskutečných, antropomorfních i zoomorfních bytostí nacházíme zobrazené na středověkých deskových obrazech, sochařské výzdobě klášterů a kostelů, chórových lavicích, v iluminovaných rukopisech nebo i na textiliích. Tyto podivuhodné bytosti byly ve světě středověké imaginace a ikonografie všudypřítomné. Zrcadlily kontrast řádu přírody a kultury, neboť představovaly narušující prvek harmonie dokonalého světa. Ovšem podle svatého Augustina i ony jsou stvoření Boží a patří do přirozeného řádu. Augustin, který se zasloužil o ospravedlnění zla ve světě, se domníval, že i zvláštní, neobvyklé, pozoruhodné a znetvořené bytosti byly stvořeny z Boží vůle. Jejich existence může být i výstrahou před hrozící pohromou. Podobu a způsob existence podivuhodných bytostí popisovaly, vysvětlovaly a přibližovaly bestiáře, lapidáře, mirabilia a další středověké encyklopedie. S podivuhodnými bytostmi se setkáváme také v kosmografiích a cestopisech z cizích zemí, mnohdy zcela fiktivních. Představy o podivuhodných bytostech ve středověku pochází jak ze Starého a Nového zákona, tak starověké antické a orientální mytologie. Podivuhodné bytosti byly jedním z kulturních konstruktů středověké imaginace, jenž vzbuzoval hrůzu a současně úžas. Podivná monstra, jako jsou hrbáči, jednonožci, hermafroditi, kyklopy, giganti, lidojedi, lesní divošky, blýskavci a dokonce mužatky, představovala pro středověkého člověka odpudivý nebo dokonce i přitažlivý fenomén. Spektrum různých podob podivuhodných bytostí se rozšířilo pod vlivem zámořských objevů

v období novověku. Pozitivní postoj ve vztahu k podivuhodným bytostem zastává také doba moderny a postmoderny, která je učinila součástí hororů, vědecko-fantastické literatury, žánru fantasy a kyberpunku. S podivuhodnými bytostmi se tak i dnes můžeme setkat na stránkách knih, časopisů, komiksů, televizních obrazovkách, filmových plátcích a v kyberprostoru.

Bohatá středověká imaginace a podivuhodné bytosti začaly postupně oslovovat a k hlubšímu badání inspirovat historiky, medievisty a historiky umění již na sklonku 19. století. Systematické výzkumy však byly zahájeny až po 2. světové válce. Podstatnou roli v objevování středověké imaginace, myšlení,

Přebal knihy: František Šmahel (2012): *Diví lidé (v imaginaci) pozdního středověku*, Praha: Argo, 304 stran, ISBN 978-80-257-0622.

pocitů a každodenních témat se hrála zejména druhá a třetí generace francouzské historiografické školy Annales (Jacques Le Goff, Georges Duby nebo Fernand Braudel), jejíž recepci lze v českém prostředí zaznamenat od 60. let 20. století. Studie i knihy věnované dějinám středověké kultury postupně analyzovaly fantaskní věci a jevy, vztahující se k takovým oblastem každodenního lidského života, jako jsou strach, bolest, tělesnost, smrtelnost, fantazie, imaginace a s nimi související podivuhodné bytosti.

Le Goffova kniha *Středověká imaginace* je v překladu pro českého čtenáře dostupná od roku 1998. Autor zde vedle středověkého pojetí tajemna uvádí, že výsledek procesu imaginace je třeba spatřovat jako určitou historickou skutečnost a charakteristický projev konkrétního historického období. V další publikaci *Tělo ve středověké kultuře* (česky 2006), již napsal Le Goff a žurnalista Nicolas Truong, je velká pozornost kladena na monstrum, jeho definici a popis. Monstrum je spatřováno jako nestvůrné, neboť postrádá tělesnou část, vyznačuje se některými velkými orgány nebo má některých orgánů více. Ohlas přístupu školy Annales dokládají i některé práce italského sémiologa a filozofa Umberta Eca, jako je zejména publikace *Dějiny ošklivosti* (česky 2007). Kniha je založena na asociacích, jež ošklivost vyvolává. Podle Eca se jedná vedle pekla a smrti především o odlišnosti ve fyziognomii, monstra a zrůdy. Autorem dnes již klasické práce *Fantastický středověk: antické a exotické prvky v gotickém umění*, je litevský historik umění Jurgis Baltrušaitis. Kniha vznikla v době jeho pařížského exilu v roce 1955, česky ale vychází až v roce 2008. Baltrušaitis klade gotické umění do vztahu k nadpřirozenu a zejména exotismům. Podivuhodné bytosti Baltrušaitis považuje za důsledek vlivu antického, islámského, čínského a buddhistického umění, který v rámci evropské středověké kultury získal podobu svěbytného fantaskního synkretismu. Z původních českých autorských prací, které se tematicky vztahují k fenoménu podivuhodných bytostí, je třeba zmínit knihu *Slovník symbolů: kosmos, příroda a člověk v křesťanské ikonografii* (1998), jejímiž spoluautory jsou historik umění Jan Royt a filoložka Hana Šedinová. Autoři se v jedné z kapitol zaměřují na typologii podivuhodných bytostí, k nimž řadí lidi s ocasy a rohy nebo i lidi bez nosů. Široké spektrum podivuhodných bytostí sestavil historik Luboš Antonín v knize *Bestiář: bájná zvířata, živlové bytosti, monstra, obludy a nestvůry v knižní ilustraci konce středověké Evropy*, publikované roku 2003 a následně 2010. Do bestiáře Antonín zařadil například fénixe, Meluzínu, Sirénu, mořskou pannu i mořského mnicha. Posledním významným příspěvkem k tématu podivuhodných bytostí je výpravná kniha českého historika a medievisty Františka Šmahela *Diví lidé (v imaginaci) pozdního středověku*, kterou v roce 2012 vydalo nakladatelství Argo. Šmahel v této ucelené monografii syntetizoval koncepci, kterou průběžně představil v několika předchozích studiích. V zahraniční literatuře má výzkum fenoménu divých lidí více než čtyřicetiletou tradici. Mezi přední práce, které vznikly, patří například knihy *L'Homme sauvage* (Franck Tinland, 1968), *The wild man within* (Edward Dudley, Maximilian E. Novak, 1972) nebo *The wild man* (Timothy B. Husband,

1980), na nichž lze sledovat postupnou vývojovou proměnu v přístupu ke kategorii divých lidí. V české odborné literatuře se téma divých lidí promítlo do dílčích studií nebo některých částí monografií, zpracovaných zpravidla v kontextu rukopisů Václava IV. Tak se diví lidé (diví muži) ocitli v ohnisku zájmu historiků umění Josefa Krásky nebo Karla Stejskala. Krása v knize *Rukopisy Václava IV.* (1971) popisuje a analyzuje zobrazení divých mužů v bohatě iluminovaných dvorských rukopisech, kde si tyto postavy pohrávají s lazebnicemi v drolerických a rozvinutých okrajové výzdoby knih. Krása je interpretuje jako symboly královny smyslnosti, osobnosti nebo jeho alter ego. Výklad Stejskala je zcela odlišný. Divé muže, jimž věnoval několik studií (např. *České středověké divadlo* roku 1976 v *Umění a řemesla*), nahlížel na pozadí divadelních a pouličních vystoupení.

Šmahel divé lidi považuje za výtvar lidské imaginace, který je i nadále živoucí a trvající. Diví lidé se mohli transformovat do jiných bytostí, nebo až dodnes zdobí erby a znaky. Upozorňuje také na skutečnost, že ve světě středověké imaginace se zrodilo několik druhů divých lidí. Adjektivum „divý“, ať ve spojení se substantivy lidé, muž a dokonce i žena, označuje personifikace mytologických, literárních nebo výtvarných představ. Šmahel vznik a existenci divých lidí zasazuje do evropského prostoru, a to konkrétně do hlubokých lesů. Divé muže vnímá kontextuálně jako součást středověké fantazie a imaginace. Proto v kapitole *Svět středověké fantazie* postupně přibližuje obludné lidi z encyklopedie belgického dominikána Tomáše z Cantimpré. Jsou tak rekapitulovány podivuhodné bytosti, k nimž patří například fauni, satyrové, nosatí obři, lidé pracující chodidly, jednoocí, psohlavci, čichací jablečné vůně a také plaší lesní lidé a chlupatí nahatci. Ideově se Šmahel shoduje s tvrzením amerického historika umění německého původu Richarda Bernheimera, který již na počátku 50. let 20. století předložil hypotézu, že tradice divých mužů navazuje na pohanské duchy, bohy a demony, na antického Fauna, Silvana i boha hornaté lesní krajiny Silvana.

Šmahel zkoumá fenomén divých lidí převážně na základě analýzy českých středověkých výtvarných památek. Středověcí diví muži se stali součástí tvarosloví katedrál, kde zdobí svorníky kleneb, konzoly, přípory a hlavice sloupů. Zejména huť Petra Parlře je jich několik umístila v katedrále svatého Víta, například do Svatováclavské kaple. Stejně tak divý muž pronikl na konzolu s hlavou Václava IV. v kostele Panny Marie před Týnem. Ve dvorské kultuře Václava IV. lze uvažovat až o módní záležitosti. Nad kratochvilným zobrazením divých mužů ve společnosti lazebnic ovšem převažuje jejich role štítonošů. Diví muži se ve výzdobě rukopisů nachází s motivem točenice kolem hlavy nebo beder. V samotné *Bibli Václava IV.* je jich provedeno hned na čtyřicet sedm. Šmahel je ve zhodnocení významu divých mužů a dalších fantaskních motivů velmi strážlivý. Postupně uvádí dosavadní přístupy a výklady, zahrnující dvorský Řád točenice, obřady lázně nebo milostnou interpretaci figur krále a lazebnice, stejně tak i stín vržený na Václavovu osobnost a zpravidla prvoplánové vnímání symbolů na okrajích rukopisů.

Plné prosazení divých mužů ve dvorském životě implikuje kapitola *Charivari, bály, bankety a karnevaly*. Masky divých lidí se staly vyhledávané v masopustních průvodech, taškarčích nebo jiných kratochvích. Některá nizozemská města dodnes praktikují tradiční karnevalový hon na divého muže. V této souvislosti se Šmahel navrácí k Bálu hořících divých mužů, jež popsal v předchozí výpravné knize *Cesta Karla IV. do Francie 1377–1378* (2006), rovněž vydané nakladatelstvím Argo. Bál se uskutečnil v lednu 1393 během svatby dvorní dámy Izabely Bavorské, v jehož průběhu uhořeli čtyři tančící maskovaní diví muži. Další divým mužem byl i samotný král Karel VI. Převlek do divého muže v jeho postavení znamenal inverzi hodnot a hierarchického postavení. Všichni diví muži ztělesňovali divokou přirozenost, animálnost, hrubost a sexuální náruživost. Stávali se tak protiváhou racionální normativní ušlechtilosti, rytířské statečnosti a zmužilosti, tedy ctností, jež vyžadoval kodex ctností. Urození a zámožní aristokraté nacházeli zalíbení v maškarním převleku za chlupaté naháče, a odevzdávali tak něco „za sebe“ i „ze sebe“.

V kapitole *Zdomácnělí diví lidé textilních závěsů* Šmahel zaznamenává uplatnění motivu divých lidí na tkaných textilních závěsech, jež vznikaly v 15. století v Horním Porýní. Objednavateli nástěnných závěsů byli měšťané, kteří měli tendenci se identifikovat z doznívající rytířskou dvorní kulturou, neboť

pociťovali absenci vlastní rodové tradice. Rytířská kultura se projevovovala dvornou láskou i jejím protikladem v živočišnosti divých lidí. Na textiliích se setkáváme i s divými ženami s drobnými ňadry vystupujícími ze srsti a divými muži, jež krotí ctnostná dáma. Na nástěnných závěsech obdělávají diví muži a měšťané pole, loví zvěř a společně hoduji. Původně suroví nebo ubozí diví muži jsou zde zobrazeni jako kooperující a přátelské bytosti. Imaginární a reálný svět se sblíží.

Diví lidé byli na sklonku středověku náhle všudypřítomní. Rozšířilo se dokonce zobrazení divých žen, jež se podílelo na změně významu tradičních scén. Diví muži s kyjem dříve střežili erby, zatímco ve společnosti divých žen je pouze dekorativně zdobili. Diví muži vstoupili do signetů inkunábulí, volně prodávané drobné grafiky a stali se motivem hracích karet. Navíc se rozšířili i ve skulpturní tvorbě, například v podobě nosičů podstavců i relikviářů. Jejich vysokou známost dokládají také mincovní obrazy na stříbrných tolarech. Diví muži pronikli do povědomí širokých vrstev a stali se nositeli podzimu středověku, protože připomínali ztracený ráj a svobodnou i nespoutanou přírodní sílu. Divé muže, kteří se na sklonku 14. století náhle rozšířili, ale podzim středověku stejně rychle odvál. Patrně proto, aby s odstupem času mohli strhnout naši pozornost, rozpoutat nové interpretace nebo vést k otevření knihy *Diví lidé (v imaginaci) pozdního středověku*.